

Een lied in de Schaduw

LYNN AUSTIN

Het vertrouwen van drie vrouwen wordt op de proef gesteld
als de nazi's Nederland binnenvallen

Eerder verschenen van Lynn Austin:

Als ik jou was

Anker in de storm

Dochters van de kust

Land van belofte

De plantage

In wonderland

Ver bij jou vandaan

Tegen de stroom in

Eindelijk thuis

Ware liefde

Het huis van mijn moeder

Eva's dochters

De boomgaard

Laatste vlucht

Eigen wegen

Toevlucht

De wederopbouw van
Jeruzalem:

Zacharia, keer terug

Ezra, leid Mijn volk

Nehemia, bouw op Mij

Koning Hizkia:

God is mijn sterkte

God is mijn lied

God is mijn redding

Koning Manasse:

De God van mijn vader

De God van mijn volk

De Amerikaanse

Burgeroorlog:

Bevrijdend licht

Donker vuur

Vlam van hoop

Non-fictie:

Altijd in Gods hand

Lopen op het water

Proloog

Nederland

Mei 1945

Lena lag klaarwakker in haar bed te wachten. De inktzwarte nacht leek elk geluid in en om de boerderij alleen nog maar te versterken. Ze hoorde het geschuifel van de onderduikers die op dat moment als schimmen door de donkere benedenverdieping van het woonhuis slopen. Het gekraak van de staldeur en het ruisen van het hooi terwijl ze zich in deze maanloze nacht door de stal bewogen. De onderduikers waren ook aan het wachten. Vonden zij het net zo verschrikkelijk als zij?

De oorlog had Lena de Vries veel geleerd. Moeilijke, onmogelijke dingen. Ze had geleerd moedig te zijn, voortgedreven door haar angst en haar geloof. Ze had geleerd de dood in de ogen te kijken en de hand van haar Verlosser stevig vast te houden. Maar wachten – dat was de moeilijkste les geweest. Elke minuut leek wel een uur te duren. En elk uur leek zich eindeloos uit te strekken. Overdag was het alsof de zon onbeweeglijk aan de hemel stond, en na elke eindeloze nacht – zoals deze – nam die ook nog eens uitgebreid de tijd om weer tevoorschijn te komen. Lena merkte dat ze, tegen beter weten in, bleef hopen dat haar man Pieter nog leefde en thuis zou komen, zodat zij hem weer in haar armen kon sluiten. Ook hoopte ze dat haar dochter Ans en haar zoon Wim nog leefden en zouden terugkomen. Wanneer een van hen het huis binnenstapte – als dat al ooit zou gebeuren – zou haar vreugde de lange maanden wachten in een keer doen vervagen, daar was ze van overtuigd.

De afgelopen zeven dagen waren de langste week van Lena's

vijfenvestig levensjaren geweest. De lente zou een tijd van wedergeboorte en hoop moeten zijn, maar vannacht verbond haar fantasie zich met angst, waardoor haar hart bloedeloos voelde en zelfs haar laatste sprankje hoop werd gedoofd. Met een zucht liet ze haar adem ontsnappen en rolde zich op haar andere zij, waarbij ze een stil gebed fluisterde voor Pieter, Ans en Wim. En voor de onderduikers die samen met haar in de duisternis wachtten.

Slapen was onmogelijk. Sinds de nazi's vijf jaar geleden het land waren binnengevallen, had ze geen enkele nacht meer vast geslapen. Ze stapte voorzichtig uit haar bed om haar dochters Maaïke en Bep, die naast haar lagen te slapen op de plek waar Pieter eigenlijk hoorde te liggen, niet wakker te maken. Lena hield haar meisjes tegenwoordig het liefst dicht bij zich. Ze trok een trui over haar nachtopon aan en zocht op de tast de weg naar beneden. Gelukkig kende ze de steile wenteltrap als haar broekzak. Toen ze beneden was gekomen, hield ze stil. Er bewoog een schim door haar keuken, alsof die naar iets op zoek was. Haar hart maakte een sprongetje.

'Pieter?' fluisterde ze.

De schim draaide zich om. Het was Wolf, haar contactpersoon bij het verzet. Ze kenden zijn echte naam niet, dat was veiliger. 'Heb ik je wakker gemaakt?' fluisterde hij. 'Het spijt me. Ik zocht een potlood. Ik wilde een briefje voor je achterlaten.'

'Weet je meer over mijn man?'

'Nee. Maar ik heb wel goed nieuws. De geallieerden hebben Noord- en Zuid-Holland bereikt. Canadese tanks hebben al veel van onze steden bevrijd. Hier is de nieuwste krant.' Hij trok het dunne ondergrondse krantje uit zijn zak en gaf het aan Lena. Ze keek ernaar en rolde het toen zonder erbij na te denken op zodat het in het frame van haar fiets zou passen. Daar zou ze het verstoppen voor de nazi's als ze het naar haar nicht in het dorp bracht.

'Maar de geallieerden zijn hier nog niet?' vroeg ze.

'Ze komen binnenkort. Ik kwam jou en de anderen vertellen dat het niet lang meer zal duren. Misschien zelfs morgen al.'

Terwijl Lena en Wolf met elkaar praatten, glipten twee andere

schaduw en de keuken in. Ze verlieten hun schuilplaats alleen 's nachts en verdwenen dan weer voordat de zon opkwam. Ze keken ongetwijfeld reikhalzend uit naar het moment dat ze de zon weer op hun gezicht zouden voelen.

'Dit is toch niet weer vals alarm hè, net als afgelopen herfst?' fluisterde een van de onderduikers. Lena dacht terug aan Dolle Dinsdag, toen de geruchten over de bevrijding door het land hadden gegonsd. Er was paniek geweest onder de nazi's en blijdschap onder het Nederlandse volk. Een groot deel van de bezetters en hun collaborateurs was naar het oosten gevlucht. Maar toen het vals alarm bleek te zijn, waren ze teruggekomen. En met hun terugkeer was de hoop al snel weer vervlogen.

'Deze keer is het echt waar,' zei Wolf. 'Ik heb de Canadese tanks zelf gezien.'

Lena sloot heel even haar ogen. Zou het wachten nu daadwerkelijk voorbij zijn?

'Hoe zullen we weten dat het veilig is om onze schuilplaats te verlaten?' vroeg de andere onderduiker.

'Dat horen jullie dan van Lena,' zei Wolf, terwijl hij naar de deur liep. 'Maar ik moet er nu echt vandoor. Ik moet het de anderen ook vertellen.'

'Wacht,' zei Lena. 'Heb je honger? Heb je wel iets gegeten?'

Wolf was broodmager. Door zijn holle gezicht leek hij in het donker wel op een wandelend skelet. In steden zoals Leiden, waar Lena's dochter Ans woonde, zaten de mensen als ratten in de val en stierven er dagelijks duizenden van de honger.

'Je hebt al zo veel monden te voeden,' antwoordde Wolf.

'Dan maakt eentje extra ook niets meer uit.' Ze trok de oven open en haalde er een gepofte aardappel uit. De aardappel was gewikkeld in een doek om hem warm te houden, en Lena drukte hem in Wolfs handen. 'Ik zou willen dat ik je meer kon geven.' De aardappel was klein en gerimpeld, een van de laatste uit haar nu lege kelder. 'Bedankt voor je komst, Wolf. Ik zal het nieuws verspreiden.' Hij had Lena hoop gegeven. En die hoop zou het wachten nog moeilijker maken.

Nadat Wolf was vertrokken, ging ze met de onderduikers aan de keukentafel zitten. Ze praatten samen over de oorlog en Lena las de ondergrondse krant aan hen voor terwijl zij elk één aardappel en een beetje gekookte kool aten. Lena kende alleen hun onderduiknamen – Max en zijn vrouw Ina – en ze wist dat ze Joods waren. Max werkte 's nachts in Lena's kelder en vervaardigde daar valse persoonsbewijzen voor het verzet.

Zodra het buiten licht genoeg was om iets te kunnen zien, hielp Lena hen om weer in hun schuilplaats te kruipen, die zich achter de piano in haar voorkamer bevond. Pieter had de deur naar een kast aan de andere kant van de muur weggewerkt met een plank en nu leek het alsof die er nooit had gezeten. Daarna had hij een geheim luik in de bodem van hun piano gemaakt. De toetsen voor de bastonen brachten geen geluid meer voort, maar de rest van de piano werkte nog prima. Er waren maar weinig mensen die iets wisten van deze geheime schuilplaats, of van het feit dat Max en Ina daar al meer dan een jaar leefden. Zelfs de twee jongste dochters van Lena niet.

Nadat ze zich had aangekleed, legde Lena de rest van de gepofte aardappels en een korst brood die ze had bewaard in een mand en liep ze ermee door de deur die van de keuken naar de stal leidde. Ze had geen idee hoeveel onderduikers zich op dat moment in haar schuur schuilhielden en hoelang ze daar zouden blijven. Er zaten er nog meer boven in de oude molen die het water voor hun akkers oppompte. Het verzet draaide de wieken in een bepaalde hoek om de onderduikers te laten weten dat het veilig was om zich op haar boerderij te verstoppen. Voor Lena was het beter om zo min mogelijk te weten. Ze bereidde gewoon het eten dat ze overhad en bracht het naar hen toe, terwijl ze God smeekte dat Hij het zou vermeerderen zoals Hij dat met de broden en de vissen had gedaan.

Een aantal mannen van verschillende leeftijden kroop uit hun schuilplaats in de stal toen Lena het lied aanhief dat diende als teken dat er eten werd gebracht. Terwijl de mannen zaten te eten, las Lena Wolfs krant aan hen voor. Vier van de onderduikers waren

jongens in hun late tienerjaren – de leeftijd van haar zoon Wim. De andere mannen leken ongeveer zo oud als de echtgenoten en vaders die zich gedwongen hadden gezien om onder te duiken, om te voorkomen dat ze naar de Duitse werkkampen werden gestuurd. Of misschien waren het wel spoorwagarbeiders die van de Nederlandse regering in ballingschap de opdracht hadden gekregen te gaan staken om de nazi's te vertragen. En de tengere jongeman met een bril met metalen montuur en haar zo zwart als ebbenhout was ongetwijfeld een Jood.

‘Wat is het eerste wat jullie willen doen zodra de geallieerden Nederland hebben bevrijd?’ vroeg ze.

‘Teruggaan naar huis,’ was het unanieme antwoord. Zodra ze hun brood en aardappels ophadden, spraken de mannen over de dingen die ze misten en het eten waarnaar ze verlangden. ‘Ik heb gehoord dat de geallieerden sigaretten uitdelen,’ zei een van hen. ‘Ik zou er alles voor overhebben om er een te kunnen roken.’

Toen de zon opkwam, bood een van de onderduikers aan om Lena's koeien voor haar te melken. ‘Ik ben opgegroeid op een boerderij in Friesland,’ zei hij. ‘Melken herinnert me aan thuis.’ Hij klopte de koe op haar schouder alsof hij een oude vriendin begroette, waarna hij schrijlings op het melkkrukje ging zitten. ‘Zal ik ze naar de wei brengen als ik klaar ben?’ vroeg hij.

‘Nee, vandaag moeten ze op stal blijven. In een naburig dorp zijn al drie koeien gedood door Duitse granaatscherven.’

‘En ze kunnen ook zomaar worden gestolen,’ zei een andere onderduiker.

‘Ja, dat ook.’

Lena's dochters dronken wat van de nog warme melk bij het ontbijt. Ook zij waren zo dun dat ze nog slechts een schim waren van zichzelf. Op die leeftijd waren Wim en Ans mollig geweest en hadden ze gezonde rode wangen gehad. Maar dat was voor de oorlog. Toen het leven nog aangenaam en goed was. Toen er nog genoeg te eten was. ‘Ik denk dat ik de rest van de melk vanochtend meeneem naar het dorp,’ zei Lena tegen de meisjes. ‘Dan probeer ik die voor iets anders te ruilen.’

Bij het vooruitzicht van een tochtje naar het dorp begon Bep opgewonden op en neer te springen. Ondanks alles bruipte ze vaak van leven en energie. ‘Mag ik dan een strik in mijn haar?’ vroeg ze.

‘Maar het is helemaal geen zondag,’ antwoordde Maaïke.

‘Dat weet ik wel, maar mag het alstublieft, mama?’

‘Ja, waarom niet?’

Na het ontbijt borstelde Lena Beps lange, donkere haar en zette het vast met een felgekleurde strik. Het meisje had van nature dikke krullen. ‘Wil jij ook een strik in je haar?’ vroeg ze aan Maaïke. Die schudde haar hoofd. Met haar elf jaar had ze niet meer zo’n behoefte aan kinderachtige strikjes. Lena vlocht Maaïkes stroblonde haar – dat dezelfde kleur had als haar eigen lokken – in een dikke vlecht die bijna tot op haar middel reikte. Toen het tijd was om te gaan, haalde Lena haar kapotte fiets uit de stal. In vreedetijd zou ze deze rammelkast als rijp voor de schroot hebben beschouwd – en dat was hij ook – maar nu vonden de nazi’s haar stalen ros in elk geval niet de moeite waard om in beslag te nemen. Ze tilde Bep in het zitje dat aan het stuur was bevestigd en Maaïke klom op het plankje dat Pieter op de bagagedrager had vastgemaakt. Lena bond de twee flessen melk onder haar trui en schort vast en begon aan de tocht naar het dorp.

De weiden tussen de boerderij en het dorp lagen er deze ochtend vermoeid en vaal bij, als een langdurig zieke die te lang in bed had gelegen. Er misten opnieuw een paar hekken en er waren ook weer een aantal bomen verdwenen, die in de afgelopen winter waren omgekapt om als brandstof te dienen. Dat lange, schijnbaar eindeloze seizoen had de naam Hongerwinter gekregen. Door de spoorwegstakingen was het voedsel in de steden zo schaars geworden, dat uitgehongerde mensen uit Leiden en Den Haag de lange weg naar Lena’s boerderij hadden afgelegd en haar hadden gesmeekt hun iets te eten te geven. Zodra de oorlog voorbij was, zou dit kleine landje nog een flinke klus krijgen aan de wederopbouw. Maar Lena verwachtte dat er nog een veel zwaardere taak op het Nederlandse volk lag te wachten: het herstel van de verdeeldheid en het wantrouwen onder burens en zelfs binnen

families. In de afgelopen vijf jaar had niemand geweten wie er wel en niet te vertrouwen was. Altijd was er het gevaar geweest dat iemand je geheimen aan de nazi's zou verkopen voor een paar happen extra eten, waarmee 'de verrader' zijn of haar kinderen zou kunnen voeden. Toen Pieter en zij ermee hadden ingestemd om onderduikers te verbergen, waren ze zich ervan bewust geweest dat ze zouden worden gearresteerd en in de gevangenis zouden belanden als ze werden ontdekt.

Toen Lena bijna het dorp had bereikt, hoorde ze in de verte mensen zingen en juichen. Ze hield stil en haar hart maakte een vreugdesprongetje. 'Luister nou, meisjes! Horen jullie dat ook?'

'Ik hoor mensen lawaai maken. Maar het is vandaag toch helemaal geen feestdag, mama?'

'Jawel – ze juichen omdat Nederland vrij is! We zijn vrij...' De woorden rolden uit haar mond, maar ze kon zelf maar amper bevatten dat ze waar waren.

'Betekent dat dat de Duitsers nu weggaan?' vroeg Maaïke.

'Ja, die gaan voorgoed weg. Nederland zal weer vrij zijn!' Ze kon er zich nog niets bij voorstellen. Lena vroeg zich af of Maaïke zich nog wel een tijd kon herinneren waarin het niet normaal was om overal soldaten op hun ronkende motorfietsen te zien. Ze was nog maar zes jaar oud geweest toen de Duitsers Nederland binnenvielen. En kleine Bep had haar hele leven nog geen vrijheid gekend.

Lena begon weer te fietsen en trapte de laatste anderhalve kilometer naar het dorp. Het dorpsplein en de straat voor haar vaders kerk stonden vol met mensen. Het leek wel Eerste Paasdag. Lena's vrienden, vriendinnen en burens lachten en omhelsden elkaar, hun gezichten vol tranen. Haar nicht Truus baande zich een weg door de menigte en gaf Lena een stevige omhelzing, waarbij de melkflessen tegen elkaar aan botsten. 'Is het niet geweldig, Lena? We zijn vrij! De Duitsers zijn uiteindelijk vertrokken!'

'En moet je al die onbekende mensen eens zien op het plein, die zich blijkbaar al die tijd hier in de buurt verborgen hebben gehouden!' riep Lena toen Truus haar weer losliet. In de menigte

liepen – naast de mensen die ze kende – ook vreemdelingen die Lena nooit eerder had gezien. Hun melkwitte huid en gekwelde gezichten zeiden haar dat dit ook onderduikers waren geweest. ‘Ik had geen idee dat er zo veel mensen in ons dorp verscholen zaten!’

‘En heb je al gemerkt wie er niet zijn?’ vroeg haar nicht. ‘Al die vuile collaborateurs hebben het op een lopen gezet.’

‘Wat een opluchting.’ Lena vroeg zich af of ze zouden worden gestraft voor wat ze hadden gedaan. Ze hadden veel op hun geweten. Lena kende de inwoners van dit dorp al haar hele leven, had elke zondag samen met hen in de kerk gezeten, en ze wist dat de oorlog wonden had geslagen in elk leven, elk gezin en elk huis. Ze zag hoe de mensen juichten, elkaar omhelsden en hoorde hen aan elkaar vragen: ‘Is het werkelijk voorbij? Zijn ze nu eindelijk weg?’ Een van de ouderlingen hief een lied aan, en iedereen zong de woorden vol overgave met hem mee:

*‘O God, die droeg ons voorgeslacht, in nacht en stormgebruis,
bewijs ook ons uw trouw en macht, wees eeuwig ons tehuis.’*

Lena greep Beps handje vast en terwijl ze meezong, veegde ze haar tranen weg. Waren Pieter en vader maar hier om dit te zien. Ze moest snel terug naar huis om haar eigen onderduikers het goede nieuws te vertellen. Max en Ina konden achter de piano vandaan komen. Alle onderduikers konden teruggaan naar hun eigen familie. Misschien waren Pieter, Ans en Wim op dit moment ook wel op weg naar huis.

Ze ruilde de melk voor wat kaas en een brood. ‘Deze kunnen jullie onderweg naar huis mooi voor mij dragen,’ zei ze tegen haar dochters. ‘We hoeven ons eten niet meer te verstoppen.’ Snel fietste ze terug naar huis terwijl de vreugde en hoop haar verwarmden als de lentezon. De weilanden leken opeens zelfs groener dan op de heenweg.

‘Kom maar tevoorschijn, allemaal! Het is veilig!’ riep ze terwijl ze haar fiets weer in de stal zette. ‘Nederland is bevrijd!’

‘Weet u het zeker?’ vroeg een stem.

‘Heel zeker! Snel! Ren naar de molen om het de anderen te vertellen.’ Lena’s dochters kropen dicht tegen haar aan toen de onderduikers vanuit alle hoeken van de stal tevoorschijn kwamen. Maaïke en Bep hadden geen idee wie deze mannen waren. Lena glimlachte om de verbaasde uitdrukking op het gezicht van de meisjes en gebaarde dat ze haar moesten volgen, door de keuken naar de voorkamer. Ze boog zich voorover en klopte op een van de panelen van de piano. ‘Jullie kunnen naar buiten komen! Het is veilig! Nederland is bevrijd! We zijn vrij!’ Verbijsterd keken de meisjes toe toen de bodem openging en Max en Ina tevoorschijn kwamen. Lena zwaaide de voordeur wijd open voor hen en zei: ‘Kijk! Het is een heerlijke dag! Eindelijk kunnen jullie weer naar buiten!’ Als in een droom bewoog het echtpaar zich in de richting van het erf, waar ze zich bij de andere onderduikers voegden. Net als de dorpelingen keken ze vol verwondering om zich heen, lachten en vierden feest. Ina liet zich op haar knieën zakken, begroef haar gezicht in haar handen en huilde. Aan de andere kant van het erf stond een aantal mannen op het bovendeck van de molen. Ze juichten en hieven hun gezichten op naar de zon. Lena zwaaide naar hen vanuit de deuropening, met Maaïke naast zich.

‘Wie zijn al die mensen, mama? Wat doen ze hier?’

‘Ze hadden zich verstopt voor de Duitsers. Papa zei dat ze hier bij ons mochten wonen, omdat het hier veilig was. Maar nu hoeven ze zich niet langer te verschuilen.’ Ze keek om zich heen, op zoek naar Bep, en zag dat het meisje bij de piano hurkte om naar beneden te kijken.

‘Kijk, Maaïke!’ zei Bep. ‘Er zit een kamertje in de piano, met dekens, een boekenplank en allerlei andere spulletjes. Kom gauw kijken!’

Terwijl Maaïke naar haar zusje toe liep om te kijken, pakte Lena de gezinsfoto die op de piano stond. Hij was in 1939 in een fotostudio genomen, tijdens een gezinsuitje naar Leiden. Dat was een jaar voordat de Duitsers het land waren binnengevallen, en op dat moment had niemand van hen ook maar het kleinste beetje angst gevoeld dat Nederland betrokken zou raken bij een oorlog.

Lena's oudste dochter Ans was toen achttien geweest – en wat was ze prachtig, met haar lichtblonde haar en haar slanke postuur. Haar brede glimlach en zelfverzekerde houding verraadden een sterke wil. Wim stond naast zijn zus en was al net zo lang als zij, zijn blonde haar bijna wit gebleekt door de zon. Voor de invasie was hij een nieuwsgierig elfjarig jongetje geweest, dat ervan hield om in het kanaal te zwemmen en zijn zussen te plagen. De oorlog had te vroeg een man van Wim gemaakt. De vijf jaar oude Maaïke zat bij Lena op schoot. Ze was haar verrassingsbaby geweest en was geboren toen Lena 39 was. Lena had haar vader overgehaald om samen met hen voor de foto te poseren. Lang en statig, met een krans van grijs haar om zijn hoofd en een netjes getrimde baard en sik stond hij achter Wim en Ans, op en top een strenge dominee. Vaders grijze ogen leken zich achter zijn bril met metalen montuur samen te knijpen, alsof hij pijn had of te lang in de zon had gekeken. Op dat moment rouwde hij nog steeds om Lena's moeder, die een paar maanden daarvoor was overleden. Pieter, de liefde van Lena's leven, stond achter haar. Zijn handen rustten op haar schouders. O, wat hield ze van zijn sterke, eeltige, zongebruinde handen. Zou ze die ooit weer in de hare kunnen nemen? Van de zes mensen op die foto waren op dit moment alleen Lena en Maaïke veilig thuis.

Jezus had tegen Zijn volgelingen gezegd: 'Wie meer van zijn vader of moeder houdt dan van Mij, is Mij niet waard, en wie meer houdt van zijn zoon of dochter dan van Mij, is Mij niet waard. Wie niet zijn kruis op zich neemt en Mij volgt, is Mij niet waard.' Dat was een ongelooflijk harde waarheid, en de verschrikkingen van de oorlog hadden die aan een test onderworpen.

Lena voelde dat iemand aan haar rok trok. Bep keek naar haar op, een bezorgde uitdrukking op haar gezichtje. 'Komt papa nu naar huis?' vroeg ze.

'En Wim en Ans ook?' voegde Maaïke eraan toe.

Lena antwoordde niet. Ze had geen idee. Een kiem van angst sproot op in haar borst en krulde zich om haar hart. Ze wist dat het haar geloof en vertrouwen zou smoren als ze die angst de kans

gaf om te groeien. Vroeger dacht ze dat twijfel de vijand was van haar geloof, maar in de afgelopen jaren had ze geleerd dat vooral angst in staat was haar vertrouwen te verstikken. ‘*Laat de angst je in Gods armen drijven,*’ had haar vader gezegd.

‘Ik hoop en bid in elk geval dat ze thuis zullen komen,’ antwoordde ze.

‘Ik mis opa,’ zei Maaïke, die ook naar de foto keek.

Lena ging met haar hand over het blonde haar en de dikke vlecht van haar dochter. ‘Ik ook, lieverd.’

‘Huïlt u, mama?’ vroeg Bep.

Lena veegde haar tranen weg. ‘Soms huilen mensen omdat ze blij zijn.’

‘Ik ben ook blij.’ Bep sloeg haar dunne armpjes om Lena’s benen en omhelsde haar stevig. O, wat hield Lena veel van dit meisje. Ze had niet meer van Bep kunnen houden als ze haar zelf had gebaard.

Maar dat had ze niet.

En nu de bevrijding een feit was, zou ook die waarheid aan het licht komen, net zoals de onderduikers.

1

Zes jaar eerder, juni 1939

Lena had geen zin in een woede-uitbarsting, maar haar dochter dreef de situatie alweer op de spits. ‘Je kunt niet zomaar een trein pakken en in een vreemde stad gaan wonen, Ans. Dat is gewoonweg krankzinnig!’

‘Maar ik heb geen zin om opgesloten te zitten in dit dorpje van niets, waar iedereen elkaar kent en alles van elkaar weet. Ik hou het hier echt geen minuut langer uit!’ Ans was bezig met de afwas en kwakte alles – om haar woorden kracht bij te zetten – met veel lawaai in het afdruiptrek.

‘Misschien zou je samen met een groep vriendinnen –’

‘Die willen allemaal hier blijven wonen! En Reina en Corrie hebben een *vriendje*.’ Ze sprak het uit alsof het een vies woord was. ‘Ik word nog liever een oude vrijster dan dat ik met een jongen van hier trouw. Dan word ik zijn huissloof, moet voor hem koken en schoonmaken, zijn koeien melken, en krijg ik uiteindelijk een hele stoet kinderen. Nee, mij niet gezien!’

Lena, die net bezig was de tafel af te nemen, hield stil en keek haar dochter aan. ‘Is dat het beeld dat je van mijn leven hebt? Denk je dat ik een huissloof ben en dat ik geen eigen leven heb? En dat het mijn enige taak is om te werken en kinderen te krijgen?’

‘U hebt voor dit leven gekozen. Maar ik niet! Ik ben het zat om de hele dag mest te ruiken. Ik heb er schoon genoeg van om altijd te moeten eten in een keuken die maar net een meter verwijderd is van de stal.’

En je hebt schoon genoeg van de kerk. Dat maakte namelijk ook deel uit van haar ongenoegen. Lena wist dat het volgende onderwerp

waar Ans over zou klagen, de kerk was. En dat gebeurde ook.

‘In de kerk draait het alleen maar om rituelen. Ik vraag me zelfs af of de mensen nog wel een woord geloven van wat ze elke week horen. De regels die de kerk ons oplegt, zijn zo ongelooflijk ouderwets! Neem nou “Wees onderdanig aan je man”. Kom op, zeg. We leven in een moderne wereld en –’

‘Ik hou van je vader. Het valt me helemaal niet zwaar om met hem samen te werken en dingen te doen die hem blij maken.’ Lena kon zich geen beter leven voorstellen dan hier, met de akkers en weiden die zich om hen heen uitstrekten terwijl ze het aroma van vers gemaaid gras kon inademen en kon genieten van het ritme van de seizoenen op het platteland en in haar huis. Ze veegde nog een keer over de tafel en gooide de vaatdoek in de gootsteen.

‘Nou, ik voel me hier anders opgesloten,’ zei Ans. ‘Ik wil in Leiden gaan wonen.’

Waren ze maar nooit met de trein naar de fotograaf gegaan om hun gezinsfoto te laten nemen. Ans was helemaal in vervoering geraakt over die stad. En Lena vond het er verschrikkelijk. Het was er veel te lawaaierig en druk, met auto’s, fietsen en treinen die aan je voorbij raasden. Lena had zich verloren gevoeld tussen de kronkelende straten en de rivieren en grachten. De huizen stonden er als korenhalmen op een rij, opgepropt tegen elkaar aan, zonder ook maar het kleinste beetje ruimte ertussen. Maar Ans had de stad prachtig gevonden. En sinds dat uitstapje kon ze niet wachten om weer terug te gaan.

‘U kunt me niet dwingen hier te blijven. Ik ben al bijna negentien!’

Lena keerde haar dochter de rug toe, om te voorkomen dat ze iets zou zeggen waar ze later spijt van kreeg. En zodat Ans haar tranen niet zou zien. Ze liep door de deur de stal in en vervolgens naar buiten, waar Pieter bezig was een fietsband te plakken. ‘Ik kon horen dat je weer woorden had met Ans,’ zei hij.

‘Ze beledigt mij en de manier waarop wij leven, Pieter. Ik weet niet hoe ik nog tot haar kan doordringen.’

Pieter nam zijn pet van zijn hoofd en veegde met zijn mouw

langs zijn voorhoofd. ‘Dat kun je ook niet, Lena. Al sinds haar geboorte heeft ze een sterk willetje en moet en zal ze haar zin krijgen – dat weet je toch?’

O ja, dat wist Lena maar al te goed. Ans was nooit een rustig, tevreden kind geweest, zoals Wim en Maaïke. ‘Ze is zo koppig!’ verzuchtte Lena. ‘Waarom is ze nou nooit eens voor rede vatbaar?’

‘Misschien bewijst die koppigheid haar op een dag wel een grote dienst.’

‘Of ze wordt haar ondergang.’

Pieter zette zijn pet weer op zijn bezwete haardos. ‘Ans heeft het afgelopen jaar moeten toekijken hoe haar grootmoeder langzaam stierf. Laat haar gaan, Lena. Elke poging om haar vast te houden, is als een poging je vast te grijpen aan los zand. Hoe steviger je het probeert vast te pakken, hoe sneller het door je vingers glipt.’

Onmogelijk. Lena was de lijm die de boerderij en het gezin bij elkaar hield. Alles zou in duigen vallen als ze losliet. Ze liep naar Pieter toe, zocht houvast in zijn omhelzing. Wat hield ze van zijn kracht en betrouwbaarheid, als een diepgewortelde boom met sterke takken. Lena was met hem getrouwd toen ze achttien was – de leeftijd die Ans nu had – en ze had er geen moment spijt van gehad. ‘En haar ziel dan, Pieter? Ze schopt tegen de kerk en alles wat we haar hebben geleerd.’

‘Daar heb ik geen antwoord op,’ zei hij met een zucht. ‘Praat erover met je vader. Luister naar wat hij daarover te zeggen heeft.’

Lena kuste hem en liep langzaam terug naar het huis, zodat hij zich weer op zijn werk kon richten. Ze had zelf ook nog genoeg te doen, maar ze maakte zich zo veel zorgen dat ze zich niet op haar taken kon concentreren. Ze ging op zoek naar Maaïke en Wim en vond hen bij het kanaal, waar ze gehurkt in het lange gras zaten, hun blonde hoofden naar elkaar toe gebogen terwijl ze een kikker, torretje of andere schat onderzochten. ‘Ik ga naar het dorp,’ riep ze naar hen. ‘Hebben jullie zin om mee te gaan?’

De kinderen lieten weten dat ze liever thuisbleven en wilden spelen, en dus reed Lena alleen op de fiets naar het dorp. Ze trof haar vader aan de keukentafel van de pastorie, terwijl hij een brief

zat te schrijven. Hij legde zijn pen neer en leunde achterover in zijn stoel toen ze hem begroette. ‘Dat is nog eens een leuke verrassing, Engelena Everdina. Wat brengt jou hier?’

Hij glimlachte altijd als hij haar volledige naam gebruikte. Hij leek milder te zijn geworden sinds moeder was gestorven, alsof het verdriet en de pijn de scherpe randjes van zijn strenge en dominante karakter hadden geschaafd. Hij had meer geduld met de mensen in zijn gemeente, meer begrip voor hun fouten.

Hij gebaarde naar een lege stoel en luisterde aandachtig toen Lena hem vertelde over de escalerende woordenwisselingen met Ans en het commentaar van haar dochter op de kerk. Ans had de laatste maanden van haar middelbareschooltijd hier in de pastorie gewoond en had voor haar grootmoeder gezorgd tot die was overleden. Het verdriet had een diepe kloof in Lena’s ziel geslagen, waar ze nog steeds niet helemaal uit omhoog was geklommen. Op onverwachte momenten – bijvoorbeeld wanneer ze de lege plek aan tafel zag, of een mand met onafgemaakt breiwerk – werd ze weer teruggezogen in de somberheid. Lena kon het idee niet verdragen nu ook nog haar dochter te verliezen.

Haar vader zweeg een moment voor hij antwoordde, waarbij hij zijn bril met metalen montuur van zijn neus nam en de glazen oppoetste met de zoom van zijn trui. ‘Ans is nu verantwoordelijk voor haar eigen geloof, Lena. Ze kan het jouwe of het mijne niet erven, hoe graag we dat ook zouden willen. Zij moet God vinden door wat ze zelf van Hem ziet en wat ze met Hem ervaart.’

Zijn advies verraste haar. ‘Maar... wat als ze nooit meer bij de kerk terugkomt? Wat als ze de kerk – en ons – de rug blijft toekeren?’

‘Ans is Gods eigendom, niet dat van ons. Hij is trouw en zal aan haar blijven trekken. De Bijbel zegt dat niemand ons uit de hand van de Vader kan roven.’ Hij leek heel zeker van wat hij zei.

‘En haar reputatie dan – en die van u? De mensen beginnen al te vragen waarom ze niet meer met ons meekomt naar de kerk.’

‘Jij bent niemand een verklaring verschuldigd.’

Zijn woorden hadden Lena gerust moeten stellen, maar dat

deden ze niet. Het idee dat de opstandigheid van haar dochter haar fout was, kreeg ze maar niet uit haar hoofd. ‘Ans wil het huis uit en helemaal alleen naar Leiden verhuizen. Dat ze dat wil, moet wel betekenen dat ik als moeder iets verkeerd heb gedaan.’

Haar vader grinnikte en schudde toen zijn hoofd. ‘Nee, Lena. Je moet jezelf niets verwijten. Adam en Eva hadden een volmaakte Vader en toch kwamen ze in opstand.’

‘Wat moet ik dan doen?’

‘Als je van haar houdt – en ik weet dat dat zo is – dan moet je haar laten gaan.’

Lena’s ogen vulden zich met tranen. ‘Ik moet haar gewoon laten gaan? Helemaal alleen? Ze heeft totaal nog geen plannen voor de toekomst, behalve dat ze zo snel mogelijk het huis uit wil en in Leiden wil gaan wonen.’

‘God heeft Ans met een reden geschapen zoals ze is. Hij kan haar sterke wil en onafhankelijke geest gebruiken. Misschien is het zelfs niet zozeer opstandigheid als wel een behoefte om zichzelf te worden.’

‘Ze is nog maar een kind, vader.’ Lena’s keel kneep dicht terwijl ze een brok zorgen – of was het angst? – probeerde weg te slikken. ‘Ze heeft zo’n naïeve kijk op de wereld buiten onze boerderij en ons dorp.’

Haar vader stond op, liep om de tafel heen en legde zijn hand op haar schouder. ‘Ik zal eens met een van mijn collega’s bij de Pieterskerk in Leiden praten. Mogelijk kan hij een baantje voor Ans regelen bij een van de gezinnen in zijn gemeente. Misschien is het wel goed voor haar om even weg te zijn van huis, helpt dat haar om te ontdekken wat de volgende stap in haar leven moet worden.’

Dat was niet het antwoord dat Lena wilde horen. Op de weg terug naar huis werd ze op een gegeven moment zo overmand door emoties, dat ze even moest stoppen en ze zich tegen een boomstam in het gras liet zakken, omdat haar zicht werd vertroebeld door tranen. Lena had een heel andere toekomst voor haar prachtige eerstgeborene uitgedacht. Ja, ze wist dat kinderen

uiteindelijk groot worden en het huis verlaten, maar ze had altijd in de veronderstelling geleefd dat haar kinderen dicht bij de boerderij zouden wonen, inclusief een grote schare kleinkinderen. Dat ze elke week samen in de kerk zouden zitten en zondags samen zouden eten aan de grote tafel van de boerderij. Ze had zich zelfs voorgesteld dat Ans wellicht met een dominee als haar grootvader zou trouwen, en in de pastorie naast de kerk zou gaan wonen. Maar het was nooit bij Lena opgekomen dat haar dochter ‘de wijde wereld in zou trekken’ en in een universiteitsstad als Leiden terecht zou komen. Als Lena Ans liet gaan, betekende dat ook dat ze al haar dromen voor haar zou moeten loslaten.

In de verte rolde een tractor puffend over een akker, waarbij hij strakke rijen voren achterliet. Een kolonie mieren krioelde in en om het heuveltje onder haar voeten. De ritmes in de natuur boden Lena altijd rust, een veilig gevoel, zingeving. Maar ze kon geen enkele zin ontdekken in het feit dat Ans het huis uit wilde.

‘*Als je van haar houdt...*’ O, wat hield ze van haar dochter. Ans, haar eerste kind, was op zo veel manieren speciaal voor haar. Ze beschikte over een uiterlijke schoonheid die Lena beangstigde, omdat Ans de kracht daarvan nog niet had ontdekt. Lena balde haar handen tot vuisten alsof ze ernaar verlangde zich heel stevig aan haar dochter vast te klampen.

‘*Als je van haar houdt, moet je haar laten gaan.*’ Ze moest haar dochter aan God toevertrouwen. Maar Lena wist dat haar geloof niet sterk genoeg was om dat te doen. Ze liet haar hoofd hangen en terwijl de tranen uit haar ogen druipen, bad ze of God haar wilde leren hoe ze haar dochter moest loslaten.

2

Keulen, Duitsland

Miriam Jacobs drukte haar handen tegen haar oren om maar niet naar het gekibbel te hoeven luisteren. Haar familie was weer ruzie aan het maken. Abba had woorden met oom David. En oom David ruziede met oom Nathan. En oom Nathan kibbelde weer met Abba. Tante Shoshanna en tante Louisa bekvechtten met moeder en met elkaar. En moeder was het niet eens met Abba.

Miriam wilde het niet meer horen. Ze duwde haar stoel bij de tafel vandaan, stond op en verzamelde de breekbare porseleinen borden. Ze bracht ze naar de keuken om aan het lawaai te ontsnappen en trok de deur tussen de keuken en de eetkamer dicht. Nog steeds kon ze hen met elkaar horen bekvechten.

Miriam verlangde ernaar dat de familiemaaltijden rond de eettafel weer zo zouden worden zoals vroeger, toen er nog werd gelachen in plaats van geruzied, en er verspreid over het witte tafelkleed rijkelijk gevulde schalen met eten stonden. Ze verlangde terug naar de tijd dat de kaarsen in de zilveren kandelaars nog werden aangestoken om de feeststemming te verhogen – en niet om de kosten van elektriciteit te besparen. Na het eten ging moeder dan altijd achter de piano zitten. Dan haalden Miriam en oom David hun violen tevoorschijn en maakten ze samen de prachtigste muziek. En als haar neef Saul, die aan het conservatorium studeerde, thuis was, speelde hij altijd mee op de cello. Soms zong tante Louisa een aria van Mozart met haar prachtige sopraanstem, waarvan Miriam altijd spontaan kippenvel op haar armen kreeg.

‘Ons leven zal nooit meer worden zoals het was,’ riep Abba. ‘Het is dwaas om te denken dat dat wel zo is.’

‘Deze krankzinnige periode gaat wel weer voorbij,’ antwoordde oom Nathan. ‘We moeten gewoon geduld hebben en de tijd uitzitten. De mensen komen wel weer bij zinnen, dat weet ik zeker.’

‘We moeten visums aanvragen waarmee we naar Palestina kunnen,’ zei neef Saul stellig.

‘Praat niet zo’n onzin! Palestina is een achtergebleven, troosteloze plek!’

‘We kunnen beter naar Amerika gaan,’ zei een andere neef. ‘Daar hebben ze geen hekel aan Joden.’

‘O nee? Als dat zo is, waarom geven ze dan niet meer visums af zodat we gewoon kunnen emigreren? Ze hebben al die wanhopige mensen op dat schip toch ook gewoon weer teruggestuurd?’ Iedereen wist nog goed wat er met de *SS St. Louis* was gebeurd, die de vorige maand met meer dan negenhonderd Joden aan boord van Duitsland naar Cuba was gevaren. De visums die het Cubaanse consulaat aan de passagiers had uitgereikt, werden ongeldig verklaard toen het schip Havanna bereikte, en het werd de passagiers verboden het schip te verlaten. Dringende verzoeken aan het adres van de Amerikaanse en Canadese regering werden afgewezen, ook zij wilden deze Joden geen onderdak bieden. De wanhopige passagiers hadden geen andere keus gehad dan terug te keren naar het van haat vervulde Europa.

‘We blijven gewoon hier,’ zei oom Nathan. Hij was de oudste van de twee broers van moeder en ooit ook de rijkste.

‘Maar ze sluiten ons steeds verder in,’ zei Abba terwijl hij zijn bril afzette. ‘Het leven wordt steeds zwaarder. We worden hier met de nek aangekeken. We moeten weg.’

‘Het wordt wel weer beter.’

‘Nee, het wordt alleen maar slechter.’

Borden en pannen stonden schots en scheef opgestapeld in de gootsteen. Miriam zou morgen wel meehelpen met de afwas. Afgezien van vioolspelen had ze de hele dag toch niets anders te doen, en bovendien was het op dit moment te donker in de keuken om te zien wat ze deed. Ze wachtte op het moment dat

het geruzie wat zakte, liep toen de eetkamer weer in en wenste iedereen een goede nacht.

‘Ik zou willen dat Saul niet naar buiten was gegaan,’ hoorde ze tante Louisa zeggen. ‘De spertijd is al begonnen.’

‘Ik heb hem nog zo gewaarschuwd,’ zei oom David. ‘Het is veel te gevaarlijk.’

‘Hij redt zich wel,’ was de reactie van oom Nathan. ‘Die kan heel goed voor zichzelf zorgen.’

‘Als we weg zouden gaan, waar moeten we dan naartoe?’ vroeg moeder. Ze was nog altijd mooi en elegant, net als de muziek die ze altijd speelde. Het was de eerste keer dat ze liet doorschemeren dat ze misschien toch wel naar Abba’s argumenten wilde luisteren.

‘Dat heb ik al gezegd: naar Nederland. Joodse vluchtelingen hebben toestemming om hun grenzen over te steken. Een aantal mensen die ik van de universiteit ken, zijn er al naartoe gegaan.’

‘Maar hoe verhuizen we dan al onze spullen naar Nederland?’ vroeg moeder. ‘Dat is onmogelijk.’

‘Als we gaan, moeten we alles achterlaten,’ antwoordde Abba. ‘Ons leven is veel meer waard dan onze bezittingen.’

‘En hoe wil je daar dan komen?’ vroeg oom Nathan.

‘Ik heb gehoord dat er gidsen zijn die ons over de grens kunnen zetten op plaatsen die niet wordt bewaakt,’ zei Abba. ‘Als het moet, loop ik ernaartoe.’

‘En jij denkt dat de Nederlanders beter met de Joden zullen omgaan dan onze landgenoten hier in Keulen?’

‘Er is al sinds de zeventiende eeuw een synagoge in Amsterdam,’ antwoordde Abba. ‘De Nederlanders haten ons niet. Bij hen zijn alle muren niet volgeplakt met propagandaposters waarop wij worden gedemoniseerd, en er hangen geen bordjes in hun winkels waarop staat dat Joden niet welkom zijn.’

‘Maar hoe wil je dan de kost verdienen?’ vroeg moeder.

‘Ze hebben daar een aantal goede universiteiten. Joden mogen daar gewoon lesgeven. Ik heb al navraag gedaan –’

‘Ik begin me zorgen te maken! Ik wou dat Saul thuiskwam.’ Tante Louisa was van tafel opgestaan en ijsbeerde tussen de hal

en de eetkamer, waarbij ze van tijd tot tijd het gordijn iets optilde om de verduisterde straat in te kijken.

‘Nu de spertijd is ingegaan, heeft Saul misschien wel besloten om te blijven waar hij is in plaats van het risico te lopen dat hij op straat wordt aangehouden.’

Miriam werd met de minuut bezorgder om haar neef. Ze hadden allemaal de horrorverhalen gehoord over Joden die op straat werden lastiggevallen en zonder reden in elkaar werden geslagen. Joodse mannen van wie de baard in brand waren gestoken, vrouwen die werden mishandeld. Maar ze begreep de rusteloosheid van haar neef ook wel, zijn verlangen naar vrijheid – ondanks het gevaar. Ze zou het nooit hardop zeggen, maar het vooruitzicht om de rest van haar leven in deze troosteloze woning te moeten doorbrengen, was bijna niet te verdragen. Abba’s argumenten begonnen haar te overtuigen.

‘Ik ga naar bed,’ zei Miriam. Ze kuste haar moeder op haar wang en gaf Abba een knuffel. Daarna ontstak ze een kaars en nam die mee naar boven. Ze kon hen nog steeds horen ruziën, zelfs met de slaapkamerdeur dicht. Een donkere deken van vrees daalde op Miriam neer, wikkelde zich steeds strakker om haar heen, benam haar de adem en bezorgde haar een gevoel van miselijkheid. Haar gevecht met deze plotselinge, naamloze angst was begonnen tijdens de *Kristallnacht*, toen ze met haar ouders in hun verduisterde appartement dicht bij de universiteit had gezeten en ze het woedende geschreeuw en het geluid van brekend glas in de straten beneden had gehoord, waarbij de lucht oplichtte door de gloed van de vlammen. Nu deed ze verwoede pogingen om deze paniekaanval te onderdrukken, omdat ze wist dat die anders tot oncontroleerbare proporties zou uitgroeien, tot ze uiteindelijk naar adem zou happen alsof ze langs een steile helling naar boven was gerend. De beste manier om de paniek onder controle te houden, was zichzelf verliezen in haar muziek.

Miriams handen beefden toen ze de viool uit zijn kist haalde. Haar longen verkrampten, maar toch begon ze een stuk van Tsjajkovski te spelen – uit haar hoofd, aangezien ze de noten bij

kaarslicht niet kon lezen. Ze speelde de muziek als een smeekbede voor Sauls veiligheid en als een gebed dat God het geruzie een halt zou toeroepen en aan haar familie zou tonen wat ze moesten doen. Langzaam, heel langzaam trok de misselijkheid weg en kreeg ze weer lucht.

***

‘De maat is vol,’ zei Abba. ‘We vertrekken.’ Hij sprak kalm en vol overtuiging. Twee Joodse burens die op weg waren geweest naar het morgengebed, hadden Miriams neef gevonden, een paar straten bij hun huis vandaan. Saul was in elkaar geslagen en voor dood achtergelaten door een groep jongeren van de Hitler *Jugend*. De burens hadden hem naar huis gedragen. Hij zou het overleven, had de dokter gezegd, maar het zou lang duren voordat zijn wonden weer volledig geheeld zouden zijn. Miriam vroeg zich af of zijn ziel ooit helemaal zou genezen. En of zijn verbrijzelde vingers ooit weer in staat zouden zijn om de cello te bespelen.

De hele familie had zich in Sauls slaapkamer verzameld en probeerde te bevatten wat er was gebeurd, en waarom. Het werd stil in de kamer toen Abba aankondigde dat ze zouden vertrekken. ‘Als iemand van jullie met mij mee wil gaan, ben je van harte welkom. Maar wij, mijn vrouw, mijn dochter en ik, vertrekken in elk geval voorgoed uit Duitsland.’

Bij die woorden leek Miriams hart even te stokken, als een blad dat, voortgedreven door de wind, door de straat tuimelt. De sluiers van angst zweefde weer om haar heen en dreigde haar te omsluiten. Ze kon zich niet voorstellen dat ze Keulen zou verlaten. Maar ze kon zich ook niet voorstellen dat ze zou blijven. Wie kon er nu leven op een plek waar zulke afschuwelijke dingen gebeurden? ‘Wanneer gaan we, Abba?’ vroeg ze.

‘Aan het eind van de week, en misschien nog wel eerder. Ik heb nog een paar dagen nodig om de laatste regelingen te treffen. Dan gaan we. We moeten hier zo snel mogelijk zien weg te komen.’

Hij vertelde Miriam en haar moeder dat ze allebei een koffer

moesten inpakken. Hij waarschuwde wel dat ze die zelf moesten dragen en dat ze wellicht ook een deel van de reis te voet moesten afleggen. Miriam zou haar viool natuurlijk ook meenemen. In de daarop volgende gehaaste dagen pakte ze haar koffer talloze keren opnieuw in, niet in staat te beslissen wat ze moest meenemen en wat ze zou achterlaten. Op het laatste moment gooide ze er nog wat kleren uit om ruimte te maken voor haar fotoalbum en de zilveren kandelaars van haar grootmoeder. Haar vroegere leven zou dan misschien eindigen, maar ze wilde niet doen alsof het nooit had bestaan. Miriam wilde zich de plezierige momenten en de vakanties aan het Bodensee blijven herinneren, zodat de hoop dat er in de toekomst gelukkiger dagen zouden aanbreken, niet zou vervagen.

De avond voordat ze zouden vertrekken, laadde Abba hun tassen, Miriams viool en een extra koffer met een aantal van zijn boeken en onderzoekdossiers in zijn auto, die al maanden stof stond te verzamelen in de wagenloods. Een van zijn vroegere natuurkundestudenten, Rolf, haalde de auto op en bracht hem naar zijn appartement in een ander deel van de stad.

De volgende dag nam Miriam afscheid van hun familie en hun huis – een van de moeilijkste dingen die ze ooit had gedaan. De wetenschap dat haar ouders bij haar zouden blijven, was het enige wat het dragelijk maakte. Maar toen ze uiteindelijk met hun jassen aan in de hal stonden, liet moeder zich op een van grootmoeders antieke stoelen zakken en zei: ‘Ik kan hier niet weggaan. Het spijt me, maar ik kan het niet.’ Het was alsof haar huis en haar levensstandaard net zo krachtig aan haar trokken als de zwaartekracht, en het lukte haar niet om zich uit die greep te bevrijden. ‘Ga jij maar vast vooruit. Miriam en ik komen wel zodra je de boel daar een beetje op orde hebt. Dan kun je ons ook laten weten welke meubels en ander huisraad we mee moeten nemen.’

‘Lieve schat, begrijp je het dan nog steeds niet? De nazi’s laten het niet toe dat we iets meenemen.’ Hij sprak vriendelijk, alsof hij het aan een kind uitlegde. ‘Zodra ze zien dat wij spullen uit ons huis halen, zullen ze ons arresteren. Weet je nog hoe ze alles in

Nathans winkel in beslag hebben genomen? De nazi's verschaften zich ook al toegang tot Joodse huizen en nemen dan alles mee wat ze willen. Het zal niet lang meer duren voor ze dit huis ook in beslag nemen.'

Moeder keek weg, alsof ze de onbegrijpelijke waarheid niet onder ogen wilde zien. Op dezelfde manier had Miriam ook weggekeken toen ze voor het eerst werd geconfronteerd met het mishandelde lichaam van haar neef. 'Ik kan mijn huis niet achterlaten,' zei ze zachtjes. 'Ik kan het gewoon niet.'

'En jij, lieverd?' Abba pakte Miriams hand vast. 'Kom jij wel met me mee?'

'Ik... ik...' Ze keek van haar ene ouder naar de andere, haar maag gespannen als een vuist.

Ze hoorde een zacht geluid, een kreun. Haar neef Saul probeerde iets te zeggen. Ondanks zijn gezwollen oogleden deed hij zijn best om Miriam recht aan te kijken. 'Ga...' zei hij met hese stem. 'Miriam, ga!'

Ze keek naar haar moeder.

'Ja,' zei moeder, terwijl ze haar ogen sloot. 'Ja, je moet gaan.'

Miriam knielde naast de stoel van haar moeder en drukte zich stevig tegen haar aan. Moeder beantwoordde de omhelzing, maar duwde haar toen weer zachtjes van zich af. Miriam stond op en liep naar haar vader.

'Droog je tranen, Miriam,' zei Abba. 'De burens hoeven niet te weten dat we vertrekken.' Met de mouw van haar jas veegde Miriam de tranen van haar gezicht, waarna ze met hem de voordeur uitliep. Achter haar klonk gehuil, maar ze kon niet achteromkijken toen de deur werd gesloten. 'Weet je nog wat we moeten doen?' vroeg hij toen ze op de stoep liepen.

'Ja, Abba.' Ze liepen samen de straten door in de richting van de drukke markt, met lege boodschappentassen in hun handen. Zodra ze aan alle kanten werden omringd door het zich verdringende winkelende publiek, trokken ze de gele sterren, die hen als Joden identificeerden en die ze van tevoren al grotendeels hadden losgemaakt, van hun jas en propten die in hun zak. Op het niet dragen

van die ster stond voor Joden een gevangenisstraf. Maar niemand leek het op te merken. Ze liepen door en hielden even later stil bij een marktkraampje om wat fruit te kopen, dat ze vervolgens in hun tassen stopten alsof ze doodgewone mensen waren op een doodgewone winkeldag. Ongetwijfeld had de fruitverkoper gezien hoe Miriams handen beefden toen ze voor haar aankopen betaalde, of had hij haar gejaagde ademhaling opgemerkt. En de soldaten die op de hoek van de straat rondhingen – konden die zien dat Abba en zij Joods waren? Wat als ze hen staande zouden houden en naar hun persoonsbewijzen zouden vragen? Miriams ingewanden leken door elkaar te kronkelen, terwijl ze worstelde om lucht te krijgen en vocht tegen de groeiende angst. En het verdriet. Ze mocht niet huilen.

Abba vulde hun tassen. Vervolgens liepen Miriam en hij verder over de markt, waarna ze de Joodse wijk voor het eerst in maanden tijd verlieten. De buitensporig grote posters in winkelruiten en op aanplakborden toonden Joden met overdreven gezichtskenmerken en hekelden hen als een minderwaardig ras. Wat als Rolf Abba had bedrogen en de nazi's in zijn appartement klaarstonden om hen te arresteren? 'Alles komt goed, Miriam,' zei Abba. 'We zijn er bijna.'

Hij drukte op de bel van Rolfs appartement. Een paar seconden later opende de student de deur en nodigde hen uit binnen te komen. Miriam moest even gaan zitten, omdat de angst haar dreigde te overspoelen. Rolf bracht haar een glas water. 'Waar is uw vrouw, professor Jacobs?'

'Ze komt niet mee.' Miriam zag de pijn in Abba's ogen toen hij zijn bril afzette en de glazen poetste. Hij was gedwongen tot een onmogelijke keuze: bij de vrouw blijven met wie hij al 25 jaar was getrouwd, of vertrekken met zijn dochter. Miriam vroeg zich af of Abba zou zijn gebleven als zij ook had besloten niet te gaan.

'Zullen we dan maar, professor?' vroeg Rolf nadat ze even hadden uitgerust en weer wat waren gekalmeerd. Abba knikte. Ze verlieten het appartement door de achterdeur en liepen via de trappen aan de achterkant van het gebouw naar beneden, waar de auto stond geparkeerd. Op weg naar beneden moest Miriam even

de leuning vastpakken omdat haar knieën zo knikten. Ze waren gewoon drie doodnormale mensen die vanuit Keulen naar het westen reden voor een vakantie op het platteland, net zoals ze dat hadden gedaan toen ze klein was, hield ze zich voor.

Rolf ging achter het stuur zitten. De rit leek uren en uren te duren. Het schemerde al toen ze stilhielden bij een huis in een klein Duits dorpje dicht bij de Nederlandse grens. Het was de woning van de gids die hen zou helpen de grens over te steken. De vrouw van de gids zei dat ze aan de keukentafel mochten plaatsnemen en bood hun koffie en broodjes aan. Er werd amper een woord gewisseld terwijl ze het middernachtelijk uur afwachten. Miriam had het gevoel dat ze droomde en verlangde ernaar wakker te worden in haar eigen bed, in hun appartement dicht bij de universiteit. Maar het was geen droom. Ze dacht aan Saul en wenste dat ze weken geleden met z'n allen waren vertrokken, zoals Abba ook toen al had gesmeekt.

‘Het is tijd om te gaan,’ zei de gids uiteindelijk. Ze verlieten het huis. Buiten stond een koude wind. Met de koffers en de viool aan de hand doorkruisten ze een weiland, waarna ze in het bos achter het dorp verdwenen. De grond was zompig en Miriams schoenen waren al snel doorweekt. De nacht was donker en kil. Na alle maanden waarin ze hun appartement niet of nauwelijks had verlaten, was het vreemd om te voelen hoe de wind haar haren over haar gezicht blies.

Een paar minuten later kwamen ze weer uit het bos tevoorschijn, en nadat ze nog een weiland waren overgestoken, bereikten ze een rivier, waar een man in een roeiboot op hen wachtte. Het vaartuig schommelde toen de man Miriam en Abba aan boord hielp en vervolgens ook hun koffers in de boot gooide. Ze staken de rivier over en de wind deed Miriam huiveren alsof ze het nooit meer warm zou krijgen. Eenmaal aan de overkant hielp de man Abba hun koffers uit de boot te tillen en ze op de oever te trekken.

‘Vanaf hier loopt u recht over die akker daar naar het westen, tot u een weg bereikt,’ zei de man tegen hen. ‘Ga daar naar rechts en volg de weg naar het noorden tot u bij een klein dorpje komt.’

De Nederlanders zullen u vanaf daar verder helpen. Het zijn goede mensen.’

De tocht over de vochtige akker en vervolgens over de onverharde weg naar het dorp kostte hun meer dan drie uur. Abba moest een aantal keer stoppen om zijn zware koffer neer te zetten en even uit te rusten. En elke keer was Miriam er dankbaar voor. Haar voeten leken wel ijsklompjes, haar handen zaten vol blaren van het dragen van haar tas en haar viool. Haar longen deden pijn. En om hen heen klonken de vreemde, ritselende geluiden van het platteland.

Tegen de tijd dat ze een boerderij aan de rand van het dorp bereikten, kondigde de dageraad zich aan als een verduisterend rolgordijn dat langzaam omhoog wordt getrokken. De boer en zijn hond stapten net uit de stal naar buiten toen Miriam en Abba langs het erf liepen, en het dier holde naar hen toe terwijl het waarschuwend blafte. De boer schreeuwde naar de hond om hem tot stilte te manen en liep naar de weg om Miriam en Abba te begroeten. ‘Uit Duitsland?’ vroeg hij. Abba knikte. ‘Velen hier komen, net als u,’ zei hij in wat onhandig Duits. ‘Ik breng u bij trein. Die brengen u naar Westerbork, het vluchtelingenkamp.’

De oorlog plaatst drie vrouwen voor een hartverscheurende keuze

Nederland, 1939. Lena woont met haar gezin op het platteland en ziet met lede ogen aan hoe haar dochter Ans het nest verlaat om in Leiden te gaan wonen. Ze heeft een baan gevonden als begeleidster van Eloise, een welgestelde vrouw die kampt met een bipolaire stoornis. Wanneer Ans verliefd wordt op de knappe politieagent Erik, lijkt haar geluk compleet.

Alles verandert wanneer de Duitsers Nederland binnenvallen. Lena besluit om onderduikers op te vangen, ook al brengt ze hiermee haar eigen leven en alles wat ze liefheeft in gevaar. Ans sluit zich aan bij het verzet. Haar nieuwe vriendin Miriam, een Joodse violiste, was naar Nederland gevlucht op zoek naar veiligheid, maar dat blijkt een illusie.

Ans doet haar uiterste best om Miriam te helpen, maar het huis van Eloise is geen veilig onderduikadres. Om te overleven, moet Miriam een keuze maken die haar leven voor altijd met dat van Ans en Lena zal verbinden.

NUR 342

ISBN 978 90 297 3159 1

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT